

A jelentésből az is kiderült: a letartóztatáshoz a bizonyítékokat az 1956 novemberében a tartományi III. csoportfőnökség által letartóztatott Reisz Ferenc és Bircze János szolgáltatta, ugyancsak a két fiatal fiú vallott arról, hogy Sass Kálmán Béla nevű fia, a nagyváradi 4. számú középiskola diákja tud az édesapja múltbeli tevékenységéről és az ő birtokában van a léggömbökből Románia területe fölött leszórt röpcédulák egyike. Zoltán Gyula főhadnagy Sass Kálmán letartóztatását a külföldi valuta (255 amerikai dollár) illegális birtoklásért, Sass Béla ellenőrző jellegű letartóztatását pedig az előbbi vádpontok megerősítéséért javasolta.⁵⁶

A letartóztatás időpontjáról több változat ismeretes. Sass Béla és a család többi tagja szerint 1957. február 17-én este felé, Ion Bllan szerint 1957. február 19-én tartóztatták le.⁵⁷ A letartóztatás időpontja: 1957. február 19-e, hajnali három óra. A Szekuritáté Nagyvárad tartományi parancsnoka, Cîmpianu Constantin ezredes ezen a napon ellenjegyezte a letartóztatási parancsot. Az első kihallgatásra 1957. február 19-én a Szekuritáté nagyváradi fogdájában került sor. Ugyanaz a Lăcătiș Eugen főhadnagy vezényelte le Sass Kálmán és fia, Sass Béla letartóztatását, mint a két röpcéző érmihályfalvi fiatalét.

A letartóztatás a Szekuritáté jól bevált, megfélemlítési szándékkal kidolgozott szcenáriuma szerint történt: állig felfegyverzett különítmény vette körül a település fölé emelkedő dombon épült parókiát. A feleség, az öt gyerek későbbi visszaemlékezése szerint késő délután hat szekus rontott be a paplakba. A család a nagyobbik lány, Enikő egyházi esküvőjére készült.⁵⁸

A különítmény mindent felforgatott, fegyvert és titkos dokumentumokat kerestek. Az azóta elhunyt feleség visszaemlékezése szerint az íróasztal fiókjában ekkor találták meg Maléter Pál, az 1956-os magyar forradalom honvédelmi miniszterének két levelét, Sass Kálmánnak köszönetet mondott azért, hogy 1944 október végén a szovjet partizán akcióban való részvétele során megmentette az életét.⁵⁹

A letartóztatáskor tartott házkutatás nagy „fogásai”: az egyházközség páncélszekrényében két, Kossuth-címeres magyar nemzeti lobogót, két darab német nyelvű, a vádirat szerint „Szovjetunió- és szocializmus ellenes könyvet, egy *Szabad Magyarország* címet viselő, léggömbökről leszórt röpcédulát, különböző tanulmányokat (a kézzel írt *Szegény Erdélyország*, a géppel írt *A Szentistváni Magyarország kisebbségi kérdésének megoldása elé*), a gyerekek szobájában pedig öt amerikai dollárt és különböző leveleket találtak.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ ACNSAS, Fond penal, nr. 102., I. kötet., f. 19.

A Lăcătiș Eugen főhadnagy, nyomozó tiszt által kiállított és aláírt letartóztatási parancs szerint a házkutatást 1957. február 18-án hajtották végre. A letartóztatási parancs 1957. február 19-től, hajnali 3-órától volt. érvényes.

Bălan, Ion: *Lista persoanelor decedate în gulagul Românesc*. Arhivele Totalitarismului, 1998/23., 254.

⁵⁸ Kiss Mihályné Sass Enikő egészségügyi asszisztens nyugdíjazásáig Marosvásárhelyen dolgozott. Az ő nagyobbik lánya, dr. Kiss Enikő családjával együtt kitelepedett Karcagra. A szülők 2003-ban a kisebbik lányukkal követték őket. Jelenleg kétlaki életet élnek: „ingázna” Karcag és Marosvásárhely között.

⁵⁹ Az eddigi kutatás során a két köszönő levelet még nem sikerült megtalálni.

Sass Kálmánné – második házassága után Orth Imréné – kétségbeesetten könyörgött a szekus különítmény vezetőjének: engedjék meg, hogy a férje megbilincselése és elhurcolása előtt az érmihályfalvi református templomban összeeskethesse Enikő lányát az éppen Érmihályfalván tartózkodó Kiss Mihály mérnökkel.

A család tagjainak nagyrészevel készített mélyinterjúk egybecsengő megállapítása: Sass Kálmán mind az öt gyereketől és a feleségétől egy-egy bibliai idézettel búcsúzott. A legkisebbik fiának, az álmából felvert Hubának csak annyit mondott: „Én is árván nőttem fel, mégis ember lett belőlem!” Ezt a jelképes üzenetet utólag úgy dekódolták: pontosan tudta, hogy soha nem fog visszatérni a szerettei, a hívei körébe!

A közel húszezer oldalnyi perirat, a kihallgatási jegyzőkönyvek, a halálos ítélet kimondása után megfogalmazott kegyelmi kérvény az ellenkezőjét bizonyítja: Sass Kálmán mindent megpróbált, hogy életben maradjon, befejezhesse torzóban maradt életművét. Következésképpen tagadta az ellene felhozott vádak, a nyílt törvényszéki tárgyaláson visszavonta az erőszakkal kicsikart „beismerő” vallomások, két hónapon át beszámíthatatlannak tetette magát, később egy varrótű lenyelését színlelte.

A Szekuritáté Sass Kálmán letartóztatásánál is a rendszerellenes szervezkedések felgöngyölítésének az évek során kialakult stratégiájához és taktikájához folyamodott: hogy a „bűntársak” ne fogjanak gyanút, magánjogi vétségért, amerikai dollárok tiltott rejtgetéseért tartóztatták le. 1957. február 19-én 13 órakor megkezdődött a „sokoldalú” kihallgatása. Minden vallatási, kínzási módszert kipróbáltak. Felhasználták az atrocitással kicsikart „beismerő” vallomást, a fogdaügynök jelentéseit, a vádlott-társak terhelő tanúságtételeit.

Sass Kálmán pályáíve

1904. április 17-én Gálospetriben, az Érmellék legendás, Ady Endrét és más szellemi nagyságokat elindító, titkokkal teli sajátos univerzumában látta meg a napvilágot. Kisbirtokos édesapja, Sass Károly, 1915-ben Doberdónál elesett, így a családfele szerep a 11 éves fiúra hárult. Tizenhárom éves korában szántott, vetett, gondoskodott két öccséről. Édesanyja – Ídes – az Érmellék amolyan Árva Bethlen Katája, szigorú fegyelemmel nyakas kálvinistának nevelte, hallani sem akart arról, hogy legfőbb támasza továbbtanuljon.

Az 1957. április 17-i kihallgatáson – kérdésre válaszolva – ismertette addigi életének fontosabb stációit: a szülőfalujában hat elemi osztály végzett, mivel az édesanyja hadiözvegy volt, beiratkozhatott a máramarosszigeti piarista gimnáziumba.

A gimnáziumot 1918-ban a világháborús események miatt bezárták, ezért Sass Kálmán a Bihar megyei feketebátori katolikus kolostorban próbálta a félbeszakított tanulmányait folytatni, közben a papoknál cselédként dolgozott. Az ösrirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság idején Gálospetriben húzta meg magát. Mindvégig amolyan partiumi self-made man típus, napközben alkalmi munkákat vállalt, éjszaka tanult. Egy évig az egyik érmihályfalvi tanárnál magántanulóként hallgatta a gimnáziumi előadásokat. A trianoni békediktátum

aláírása, a határok véglegesítése után beiratkozott a nagykárolyi piarista gimnáziumba, ahol befejezte a VI., VII., és VIII. gimnáziumi osztályt és 1924-ben kiváló eredménnyel érettségizett. Számára a felemelkedéshez az egyetlen lehetőséget a papi pálya nyújtotta: 1924 és 1928 között a Kolozsvári Teológiai Intézet hallgatója volt. Lelkészi diplomával a zsebében a Nagykaroly melletti Domahidán lett segédlelkész és a földbirtokos Domahidi Pál gyerekeinek a nevelője.

A Szekuritáté által 1952. szeptember 1-én megnyitott Sass Kálmán követési dosszié egyik első dokumentumában Kanalas János hadnagy a megfigyelt „svájci kémtevékenységének ellenőrzését” kérte a Nagyvárad tartományi belügyminisztériumi igazgatóságától. A Szekuritátának a püspökségi, esperesi hivatalokban beépített ügynökeik voltak Egy „Lencar” (valódi nevét még nem sikerült azonosítani) fedőnevű ügynök nagyon sok, Sass Kálmánra terhelő információt közölt.

A követési dossziéból nem derül ki, ezért csak valószínűsíthető, hogy a Királyhágómelléki Református Egyházkerület püspöki hivatalából kilopták, vagy egyszerűen elvitték Sass Kálmán törzskönyvi lapját. Ez Sass Kálmán pályakezdésének leghitelesebb dokumentuma. A törzskönyvi kimutatás szerint 1929-től 1931. június 30-ig Bazelen és Stuttgartban tanult. Belmissziói posztgraduális képzésen Vinelzben (Svájc) és Ebhausenben (Németország) vett részt 1930. június 30-a és 1930. október 20-a között.

Az egyházi törzskönyvi lap adatai szerint Sass Kálmán anyanyelvi szinten beszélt, írt és publikált német és román nyelven, kevésbé ismerte a francia és olasz nyelvet.⁶⁰

A Szekuritáté által 1956. január 28-án összeállított személyi adatlap még a Sass Kálmán testi alkatára vonatkozó legfontosabb adatokat is tartalmazta: 172 cm magas, fekete hajú, barna szemű, pirospozsgás és ovális arcú, gyenge testalkatú férfi volt. A személyi adatlap már tartalmazta a későbbi fő vádpontokat is: kémkedés, tiltott határátlépések (ő szöktette át a román–magyar határon dr. Kádár Imre varsolci református lelkészt, aki Sass Kálmán letartóztatásának időpontjában a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökségi Igazgatótanácsának munkatársa volt), 1941-ben az érmihályfalvi református templomban kitüntették, mert sokat tett Észak-Erdély Magyarországhoz való csatlósáért, 1940 és 1944 között románokat magyarosított. Még azt a vádat is megfogalmazták, hogy Imrédy Béla Magyar Újjászületés Pártja érmihályfalvi szervezetének megalakulásakor programbeszédet tartott.⁶¹

Svájcban, Bázelen teológiai tanfolyamon vett részt, s közben a bibliai nyelvek – héber, görög, arámi – tanulmányozásába kezdett. A svájci – bázeli és zürichi – posztgraduális képzésen a két világháború közötti, majd a második világháború utáni erdélyi, partiumi református és szellemi élet több képviselője vett részt: Kristóff Gergely, későbbi marosludasi, Molnár Károly aradi esperes, a Nicolae Ceaușescu diktatúráját hűségesen kiszolgáló Papp László, a későbbi királyhágómelléki református püspök, idős Dávid Gyula (az irodalomtörténész, 1956-os politikai elítélt,

⁶⁰ Sass Kálmán követési dossziéja: ACNSAS, Fond informativ, Dosar nr. 2476., I. kötet, f. 7–8.

⁶¹ ACNSAS, Fond informativ, Dosar nr. 2476., I. kötet, f. 46.

könyvkiadó és 56-os kutató édesapja) 1953-tól püspökhelyettes, Kiss Bertalan Szatmárnémeti református lelkész.⁶² Balaskó Vilmos visszaemlékezése szerint Orth Imre és Győző is kapott svájci stipendiumot.

Sass Kálmán anyanyelvi szinten beszélt, írt német és francia nyelven. Ez is megkönnyítette, hogy a két évig tartó svájci tartózkodása viharos életének legboldogabb és valóban felhőtlen időszaka volt. A svájci kantonális modellt tekintette követendőnek, ennek átvételében, a helyi adottságokhoz való alkalmazásában látta az erdélyi kérdés megoldását.

A bázeli tartózkodásának volt egy kalandfilmre emlékeztető fejezete. A bázeli teológiai intézetet és kollégiumot több svájci család finanszírozta, többek között Welteri Henrich dűsgazdag készruha-kereskedő, Paraguay tiszteletbeli svájci konzulja, akivel Sass Kálmán meghitt viszonyba került. Egyik alkalommal Kiss Bertalannal együtt csónakáztak a Genfi-tavon amikor a közelükben feltűnt Welteri Henrich és felesége, Welter-Schneider Berta csónakja. A nagy pártfogó és támogató svájci házaspár csónakjából kiesett a feleség, Sass Kálmán gondolkodás nélkül a vízbe ugrott és kimentette a konzulnét. Welterin ezért hálából örökbefogadási eljárást indított és fogadott fiának nyilvánította. Kérte, hogy maradjon Svájcban, ne jöjjön vissza Romániába, legyen a gazdag család egyik örököse. Egyikük sem gondolta, hogy ez az örökbefogadás micsoda lavinát zúdít majd Sass Kálmánra a két világháború közötti, majd a szocialista Romániában. Azzal vádolták, hogy a Welteri család közvetítésével kémkedett a nyugati „imperialista államoknak”.

Sass Kálmán 1953-ig levelezett az 1964-ben elhunyt Welteri Henrich özvegyével. A zsidó származású Welter-Schneider Berta 1933-ban vagy 1934-ben – az időpontot nem sikerült egyértelműen tisztázni – felkereste Sass Kálmánt a mezőtelegi parókián, majd Molnár Károly kíséretében továbbutazott Kolozsvárra, Bukarestbe, Konstantinápolyba és Palesztinába. Minden biztonnal megkísérelte az immár parókus lelkészt rávenni arra, hogy térjen vissza Svájcba, folytassa az ott elkezdett ifjúságnevelői munkát.

Mivel Sass Kálmán erre nem vállalkozott, az idős Welteri Berta jelentős pénzügyi adományokkal támogatta az időközben hét főre szaporodott családot.

Sass Kálmán követési dossziéjának egyik kulcskérdése a Welteri családhoz fűződő kapcsolat felgöngyölítése volt. A Szekuritáté a különböző politikai foglyok vallatásánál nagyjából ugyanazt tette, mint ma, a 21. század embere, amikor a Google-keresője segítségével nevek, fogalmak, információk után érdeklődik. 1954. március 9-én Cornel Iancu és Mela Iancu politikai foglyokat azért vizsgálták, mert „a bukaresti izraeli nagykövetség számára kémkedtek”. Az ő vallomásukban feltűnt a svájci Welteri család neve. Tanúvallomásukban a Welteri nevet azzal hozták összefüggésbe, hogy a cionisták 1944. évi perében „leveleket és információkat kellett átadni Welterinek”. Valójában egy pénzügyi bizonylatról volt szó, hogy Svájcban is cionista szervezetet hozzanak létre.

E vallomás alapján a Szekuritáté Sass Kálmán, sőt a családja minden tagjának levelezését ellenőrizte, fényképre rögzítette. Sass Kálmán 1955. augusztus 30-án egy német nyelvű levelet küldött Welteri Bertának, amelyben jötevőjét

⁶² ACNSAS, Fond penal, nr. 102. I. kötet, f. 61–64., hátlap.

„Drága Anyám”-nak szólította. Panaszkodott, hogy Svájcban rég nem kapott levelet, a régi anyagi támogatásra hivatkozva a népes családjá számára újabb anyagi segítséget kért. A Szekuritáté a levelet 1955. szeptember 9-én kifogta, kinagyított fényképfelvételeket készítettek róla.⁶³

Sass Kálmánt a tárgyalássorozaton ezzel a levéllel szembesítették, amikor kijelentették: a kihallgató állambiztonsági tisztet és a hadbírósgot félre akarta vezetni, amikor azt állította, hogy Weltinével csak 1953-ig levelezett. A Belényesújlakon egészségügyi asszisztensként dolgozó Enikő lányuk levelét is a Welti család közvetítésével folytatott „kémkedés” bizonyítékának tekintették: „Anyuka! Írjanak egy levelet Svájcba. Ha akarják innen is postázhatom. Nagy szükségem volna rá. Minden jól megy.”⁶⁴

Sass Enikő kérését, hogy német nyelven levelezni szeretne Welti Bertával a Szekuritáté egészen másként értelmezte. Bűnjelnek tekintették a „kémkedés” igazolására.

A politikai foglyok vallatása során a pszichológiai terror minden lehetséges módszerét kipróbálták. Egy-egy fontosnak tartott kérdést hónapokon át „jegeltek”, majd a kihallgatások idegőrlő folyamatában – úgymond – váratlanul újból feltették: hátha a meggyötört, pszichésen kikészült gyanúsított megfélemedezett a korábbi válaszárol, és így kelepcebe lehet csalni, zsarolhatóvá válik.

Lăcătiș Eugen, az állambiztonság kihallgató tisztje közel két hónapig kivárt, és 1957. június 3-án durván újból rákérdezett a közel két évig tartó svájci tanulmányútra.

A részletes beismerő vallomásból kiderült: a bázeli *Alumneum* református templom kollégiumában – amelynek megépítéséhez Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György erdélyi fejedelem a 17. század első felében jelentős összegekkel járult hozzá – minden esztendőben Erdélyből két fiatal református lelkész ösztöndíjjal tovább tanulhatott. Ugyanakkor Ausztriából, Csehszlovákiából és Magyarországról is érkeztek református lelkészek. Sass Kálmán közöttük említi Ravasz László, dunamelléki református püspök egyik vejét. Valószínű, Éva lánya férjéről, dr. Szacsavay Ferencről, a belügyminisztérium egyik fogalmazójáról van szó, akit a magyar kommunista hatóságok két évi börtönbüntetésre ítélték. (Ravasz László nemzetközi hírnevű veje, Bibó István, később, 1934-ben és 1935-ben tanult Genfben, a 20. század egyik legnagyobb magyar gondolkodója, 1956. november 3-tól a Nagy Imre-kormányban államminiszter)

Sass Kálmán a teológiai tudományok különböző ágazataiban, a bibliai nyelvek tanulmányozásában szeretett volna elmélyülni, azonban Sulyok István, királyhágómelléki református püspök határozott utasítására már 1931-ben – a teológiai kurzus befejezése előtt – vissza kellett térnie Nagyváradra. Az engedelmességnek egyetlen magyarázata van: Sass Kálmán árvasága és szegénysége következményeként csak az egyház anyagi támogatásával tudta befejezni kolozsvári teológiai tanulmányait. Ezért öt évig a püspökség rendelkezésére kellett állnia! Sajnos a svájci tanulmányútról készült feljegyzései elvesztek. Annyi bizonyos: hazafele jövet 1931 januárjában három hetet Párizsban töltött, majd

Németországban Konstanz, a 15. századi Erdély történetében, később a moldvai Husi város megalakulásában fontos szerepet játszó huszita mozgalom neves kiindulási helyének érintésével, Olaszországon és Jugoszlávián átutazva, június végén visszatért Romániába. Mindenhol azt kereste: a látottakat hogyan tudná hasznosítani Erdélyben?

Sulyok István püspök azonnal maga mellé vette: 1931. július 1-től nagyváradi segédlelkészévé nevezte ki. Amikor 1933-ban megüresedett a mezőtelegi lelkészi állás, Sass Kálmánt nevezte ki a Királyhágómelléki Református Egyházkerület egyik legnagyobb gyülekezetének lelkipásztorává.

Kivételes szervező- és közösségteremtő képességei itt mutatkoztak meg először. Amikor megérkezett Mezőtelegre, a Telegyiek által épített híres műemléktemplom romokban állt, a tetőzete tönkrement, a parókia tetemes adósságot halmozott fel.

Sass Kálmán ötlete volt, hogy napi egylejes gyűjtésekkel, művészi jellegű ünnepségek, koncertek szervezésével teremtsék elő a templom renoválásához szükséges összeget. Amikor a pénz összegyűlt, senki nem mert felmenni a hatalmas templomhajó tetőzetére. Híre futott – írta egyik tanulmányában –, hogy a pap a templom tetején dolgozik, „mosolyogva, majd bosszankodva, végül megsemmisülve tekintenek fel reám. Többen sorakoznak a templom köré, s a végén az asszonyok biztatják a fiatalembereket.”⁶⁵

A politika iránti vonzalmát jelzi, hogy tagja lett az 1922 és 1938 között tevékenkedő Országos Magyar Pártnak, később is gyakran vállalt politikai szerepet.

Mezőtelegi lelkészi munkáját egyfajta dichotómia jellemzi: vonzódik a nagyközség lakosságának jelentős részét alkotó munkássághoz, rokonszenvez velük, világosan látja a kiszolgáltatott helyzetüket és tömény nyomorukat, de azt is észreveszi: a szovjet Oroszországból beszivárgó kommunista eszmék ugyan az egyház számára kihívást jelentenek, de valójában hamisak, a következményeik pedig beláthatatlanok. Megírja az óriási vihart kavarázó *Lelkipásztori munka az egyházellenes munkásság között* című tanulmányát, amelyet egyféleképpen értelmezett a püspökség, államellenesnek minősített a Sziguranca, az 1957. évi letartóztatása után pedig a szövegkörnyezetéből és az adott körülményekből kiragadván, a Szekuritáté egyenesen Szovjetunió- és szocializmus ellenes kirohanásként aposztrofálta.

„Kis- és nagyvárosi, gyári vagy gyáron kívüli, szegény vagy elszegényedett iparos és munkás híveink mondhatni csaknem teljesen elszakadtak egyházunktól.

(...) Különösen mióta a szovjet mennyország sem bizonyult igazi mennyországnak, munkástársadalmunk kezd kiábrándulni a világmegváltó szociális eszmékből és a fellengős ábrándok helyét részben kétségbeesett, részben letargikus közönyösség foglalja el. Az egyház soha jobbkor nem állhatna elő missziói munkájával, mint éppen a mai körülmények között, munkáshíveink mostani lelkiállapotában.

Isten kegyelméből olyan gyülekezetekbe kerültem lelkipásztori munka végzésére, amelyek különösen át voltak szöve a fent jelzett munkásréteggel. Az 1930–1934-es évek között a szovjet igen erős propagandát fejtett ki a munkástömegekben.

63 ACNSAS, Fond informativ, dosar nr. 2476, I. kötet, f. 409.

64 ACNSAS, Fond informativ, dosar nr. 2476, I. kötet, f. 22.

65 ACNSAS, Fond penal nr. 102., I. kötet, f. 275.

(...) Munkástömegeink között eredményesen végzett lelkipásztori munkát csak személyi pásztoráció útján képzelem el” – összegzi egy vallás-szociológus pontosságával mezőtelegi élményeinek summázatát.⁶⁶

A Sass Kálmán-i sajátos dichotómia következményeként a román államhatalom és a Sziguranca, de az egyházi felettes szerve, a nagyváradi püspökség is kommunista tevékenységgel vádolta. 1936 szeptemberében, amikor a határmenti Érmihályfalva református gyülekezete megválasztotta lelkészének, nem sokkal a beiktatása után, bűnügyi eljárás indult ellene, letartóztatták, és az ítélet meghozataláig papi állásából is felfüggesztették.

A vizsgálat során kiderült: Ilie Florea akkori mezőtelegi polgármester és néhány, ugyancsak román anyanyelvű támogatója Sass Kálmánt a Szigurancánál feljelentette, mert – állítólag – a hívei előtt kommunista propagandát folytatott.

A per tárgyalására a nagyváradi törvényszéken 1937 tavaszán került sor. A Sass Kálmán elleni bűnvádi eljárás egyaránt a román és magyar lapok címlapjára került. A *Magyar Kisebbség* című folyóirat az erdélyi magyarság elleni támadásként értékelte a különös pert.

„A vádirat szerint Sass Kálmán még tileagdi lelkész korában egy szabadon tartott istentisztelet során olyan kijelentést tett, mely kimeríti az izgatás fogalmát és a szegényeket a vagyonosok ellen izgatta. A vád igazolására a csendőrség két cigányt rendelt be, akik a tárgyaláson is fenntartották zavaros állításait. Sass Kálmán vádlott kijelentette a bíróság előtt, hogy a neki tulajdonított izgató kijelentéseket soha nem tette meg és kérte tanúinak, köztük Ștef[an]nic[ă] Ioan járási főszolgabírónak a kihallgatását is.

A bejelentett tanúk mind a vád ellen nyilatkoztak. Maga Ștef[an]nic[ă] főszolgabíró is, aki kijelentette, hogy Sass Kálmán tileagdi működése alatt csak lelkészi munkáját végezte, politikai ügyekbe soha nem avatkozott bele.

(...) Dr. Szathmáry Ferenc ügyvéd védőbeszéde után rövid tanácskozássra vonult vissza a bíróság, majd kihirdette az ítéletet, amely szerint a társadalmi rend elleni izgatással vádolt Sass Kálmánt bizonyítékok hiányában felmentette a vád és annak következményei alól.”⁶⁷

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület püspöksége a tárgyalás után felszólította: valljon színt, valóban kommunista propagandát folytatott vagy sem? Ekkor írta meg a *Lelkipásztori munka az egyházzellenes munkásság között* című dolgozatát, amelyről később azt állította: valójában azért írta, hogy az egyházi főhatóságot meggyőzze a kommunistaellenességéről.

Az 1957. február 19-i letartóztatása után az újságcikk, a tanulmány „értelmezése” egy mesterien előkészített csapdahelyzetbe sodorta. Ugyanazok a tanúk, akik 1937-ben azt bizonyították, hogy hívei körében kommunista propagandát folytatott, 1957-ben már azt vallották: Sass Kálmán a kommunista mozgalom áldozat ellensége, elvakult nacionalista, sovíniszta, irredenta provokátor!

A vallató állambiztonsági tiszt olyan alpári stílusban, megalázóan sorjázta a hirtelen illegalistákká vedlett tanúk vallomásait, hogy Sass Kálmán kénytelen

66 Uo.

67 Felmentette a törvényszék a társadalmi rend elleni izgatással vádolt Sass Kálmán református lelkészét. In: *Magyar Kisebbség*. Szerkesztik: dr. Jakabffy Elemér, dr. Sulyok István, dr. Viller József. XVI. évf. 7. szám. 1937. április 1. 206.

bevallani: „... akkor a kommunista mozgalommal szemben nacionalista, sovíniszta, magyar irredenta és ellenséges magatartást tanúsítottam.”⁶⁸

Sass Kálmán számára az igazi dráma csak ezután kezdődött. Nehezen sikerült rendet teremtenie az érmihályfalvi egyházközségben, megszervezte a belmissziós tevékenységet, a papilak javítását, nagy nehézségek árán az omladozó tanítói lakás helyébe két tantermes, modern felekezeti iskolát épített.

A Nagyváradon megjelenő Reformátusok Lapja 1936. október 20-i számában Tóth Zsigmond révén részletesen tudósított Sass Kálmán érmihályfalvi lelkészi beiktatásáról, azzal a megjegyzéssel: „Egyik kiemelkedő fénypontja a nagyszabású ünnepségnek méltóságos Welter svájci konzulné megjelenése.”⁶⁹

Sass Kálmánnak ezúttal a fasizálódó, a királyi diktatúra legvadabb terrorjával kellett szembenéznie. Az érmihályfalvi református egyház *Aranykönyvébe* kalligrafikus betűkkel írt, Sass Kálmán által lediktált bejegyzés olvasható:

„Nincs toll, amely sorban leírhatná azokat a hatósági, csendőri atrocitásokat, amelyekben része volt az itt élő magyarság vezetőinek ez idő alatt. Az egyház lelkesztét, mert az egyház tagjait összetartotta, s nem engedte őket szétszóródni, és mert nagyon kirívó esetekben szerényen fel merte emelni a szavát az egyház érdekében – több ízben elhurcolták, bíróság elé állították, egyszer irredentizmussal, máskor kommunizmussal megvádolva.

(...) 1939 őszén miután már érződött, hogy a világ közvéleménye Magyarországgal szemben bizonyos területi revízióra is kész, a határmenti románságot a román állam fegyverekkel látta el, hogy adott esetben és időben a határmenti magyarságot legyilkolják, falvait, városait felégették, hogy így a magyar revíziós törekvésekkel szemben kész helyzetet teremthessenek. (...) 1939 októberében egyházunk segédlelkészét, majd lelkészét a kolozsvári hadbírószékra hurcolták, és ott mondvacsínált vád alapján vizsgálati fogságba helyezték. (...) Az egyház lelkészét, bár a vádból semmit sem tudtak reá bizonyítani, december hó 21-én közel 30 lelkész társával együtt összekínózva Pocsajnál átdobták Magyarországra.”⁷⁰

Nem viktimológiáról, szenvedéstörténetről van szó, hanem arról a drámai helyzetről, amely minden olyan erdélyi magyar értelmiséginek osztályrésze volt, aki az erdélyi kérdés megoldásának lehetséges alternatíváit kereste.

A román állambiztonsági szervek 1939 október végén, novemberében, azzal a váddal, hogy tagjai „az irredenta, revizionista, nacionalista *Erdélyi Magyar Önvédelmi Szervezetnek*”, több mint 1000 személyt tartóztattak le, csendőri kísérettel Kolozsvárra szállították őket.

Az 1940 januárjában a budapesti Palace Szállóban megírt 84 oldalas *Szegény Erdélyország* címet viselő dolgozatában számos adattal egészítette ki a román-magyar határ mentén, az Érmelléken akkor még tömbben élő magyarság Mikó Imre, Bíró Sándor, Balogh Artúr, Nagy Lajos kötetiből, tanulmányaiból⁷¹ ismert kisebbségi történetét.

68 ACNSAS, Fond penal, nr. 102., I. kötet, f. 88–90., hátlap.

69 ACNSAS, Fond informativ, dosar nr. 2476, I. kötet, f. 46.

70 Uo. I. kötet, f. 387–388.

71 lásd Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-jétől 1940. augusztus 30-ig*. Budapest, 1941.

Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T., Kolozsvár, 1944.

Mikó Imre kötetében többször utal arra, hogy az erdélyi magyar értelmiségi elitet a két világháború között a román hatóságok folyamatosan meghurcolták, megalázták, bebörtönözték vagy jeles képviselőit kitoloncolták az országból: „A magyar polgári lakosság élete és vagyona többé nem volt biztonságban. Egy- mást követték a bebörtönzések és internálások, a román börtönöket megjárta a magyarság szinte minden egyházi és világi vezető embere. Bevezették a botbüntetést, amit nemcsak a férfiakon, de nőkön is végrehajtottak. A kolozsvári, brassói és temesvári hadbíróság nap-nap után hozott halálos ítéleteket, amiknek legnagyobb része kicseréléssel végzett.”⁷²

Az erdélyi magyarságot az önvédelmi szervezkedésre – Sass Kálmán szintézise szerint – a Trianon utáni Nagy-Románia hatalmi visszaélései, a román adminisztráció példátlan terrorja, a határmenti románság felfegyverzése, a zöm-mel magyarok lakta települések kiirtásával való fenyegetések kényszerítették. A szervezkedés kizárólag a belső önvédelemre szorítkozott. A történelmi Erdélyt, a Partiumot átfogó informális csatornákon elindított kísérletekről a Sziguranca – ügynökhálózata révén – hamar tudomást szerzett és felgöngyölítette az egész szervezkedést. Megkezdődtek a tömeges letartóztatások. Minderre az ürügyet az jelentette, hogy Koós Endre Szatmárnémeti trafikos házában a csendőrség, egy, az üzletébe ideiglenes megőrzésre betett csomag iránt érdeklődött. A semmit nem sejtő Koós – aki naponta vigyázott hasonló csomagokra, hisz ez számára vásárlókat jelentett – meglepetése volt a legnagyobb, amikor a házkutatást végző parancsnok a csomagban robbanó anyagot talált. Az utólagos, immár a börtönbeli rekonstrukció szerint egy román anyanyelvű hatósági személy verte át, ő vitte be a trafikba megőrzésre a csomagot és a benne levő levelet.

Koós Endrét a fejétől a talpáig véresre verték. A robbanóanyagot tartalmazó csomag ürügyén jelentős karhatalmi erők mozgósításával megkezdődött az inkább csak szóbeszéd szintjén létező erdélyi magyar önvédelmi szervezet feltételezett és potenciális tagjainak tömeges letartóztatása.

Sass Kálmán a *Szegény Erdélyország* című dolgozatában megindokolja a határmenti román lakosság felfegyverzésének hírére elindult szervezkedési kísérlet legfontosabb célját: attól való félelmükben, hogy a Horea, Cloșca, Crișan-féle 1784. évi és az 1848–1849. évi szörnyű dél-erdélyi vérengzések és kegyetlenkedések ne ismétlődhessenek meg, az erdélyi magyarság „önmagától értetődően, élete, vagyona átmentése érdekében, minden különösebb irányítás nélkül kezdett gondolkodni, tervezgetni, szervezkedni, előkészülni az önvédelemre, de csak az önvédelemre” (kiemelés T. Z.).⁷³

Balogh Artúr: *A kisebbségek védelme*. A Magyar Nép Könyvtára, Kolozsvár, 1930.

Uő: *A kisebbségek nemzetközi védelme*. Kolozsvár, 1932. Párizsban francia nyelven is megjelent.

Uő: *A Nemzetek Szövetsége és a romániai magyar kisebbség*. Lugos, 1940.

Uő: *Erdély nemzetiségi kérdései*. Kolozsvár, 1943. Erdélyi Tudományos Füzetek 153.

Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok (1867–1940)* Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (Bern) kiadása, 1989.

72 Mikó Imre im. 16.

73 ACNSAS, Fond penal, nr. 102., I. kötet. Kézzel írott tanulmány. Földesi Ilona diakonissza az ötvenes évek elején Sass Kálmán eredeti kéziratát szép, kalligrafikus betűkkel átmásolta. Az idézet az eredeti kézirat 43. lapján, a periratban az I. kötet, 315. oldalán.

Ezt az önvédelemre való felkészülést a román titkos szolgálat ügynökei jelentették, a csendőrség megkezdte a szervezkedés felgöngyölítését. Több mint ezer embert tartóztattak le, mindannyiukról azt állították, hogy a románellenesség megtestesítőjeként és szinonimájaként emlegetett *Rongyos Gárda* tagjai.⁷⁴

74 *Rongyos Gárda* – A rongyos gárda elnevezés Jókai Mór *Szeretve mind a vérpadig* című regényében tűnik fel először. A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcban a kuruc szabadcsapatok egy részét nevezték rongyos gárdának, akik a gerillaharc minden eszközét felhasználták és sikerrel kamatoztatták.

A Rongyos Gárda elnevezés újbóli feltűnése a Tanácsköztársaság, illetve a Horthy-rendszer kezdetéhez kapcsolható. Sopronban, a hűség városában, szobor is emlékeztet a Rongyos Gárdára. Egyes vélemények szerint már 1919 augusztusában megalakult frontot megírt tisztekből, katonákból és szegény napszámosokból. A Rongyos Gárda megalakulását Prónay Pál illetve Ostenburg Gyula és Héjjas Iván szélsőjobboldali katonatisztek nevéhez kapcsolják. A Gárda tagjai civilek voltak, egykori katonasapjukat búrkalapra cserélték fel, amelynek karimáját jobb felől nemzeti színű kokárdával a kalap tetejéhez kapcsolták.

A Rongyos Gárda tevékenységéhez kapcsolják a Kis-Alföldet és Burgenland egy részét magába foglaló *Lajta Bánság* kialakítását, bizonyos mértékben az 1921 évi soproni népszavazás kikényszerítését.

Dr. Réti György az Élet és Tudományban megjelent tanulmányában egy másik, ezúttal kis kezdőbetűkkel írt „rongyos gárdát” is említ.

Az 1938. november 26-i müncheni egyezmény kiegészítő nyilatkozata világossá tette, hogy Anglia és Franciaország lényegében elismerte a magyar területi követeléseket. Románia és Jugoszlávia – Csehszlovákia kisantantbeli szövetségesei – kénytelen tudomásul venni a magyarok csehszlovák területek elfoglalását. Imrédy Béla magyar miniszterelnök 1938. október elején Kozma Miklóst, a „mindent vissza” elv prominens képviselőjét bízta meg az úgynevezett rongyos gárda megszervezésével, amelynek feladata az volt, hogy fegyveres akciókat szervezzen a határmenti Csehszlovák területek ellen. A csehszlovák hadsereg azonban szétverte a „rongyos gárda” csapatokat, és visszautasította a magyar kormány követeléseit. 1938. október 9-én a Komáromban elkezdődött tárgyalásokon – tudva azt, hogy Hitler sem támogatja Magyarország minden területi követelését – határozott álláspontot képviselt. A Kányai Kálmán magyar külügyminiszter által vezetett küldöttség 1938. október 13-án megszakította a tárgyalásokat a csehszlovák küldöttséggel és jegyzékben fordult a müncheni egyezmény aláíró négy kormányhoz, kérve a területi követelések támogatását. Egyidejűleg Horthy kormányzó levelet írt a négy nagyhatalom vezetőinek, amelynek eredeti fogalmazványában szerepelt a mozgósítás terve is. A magyar kormány 1938. október 14-i ülésén határozott, „Magyarország katonai biztonságának megerősítéséről, azaz a mozgósításról. A Rongyos Gárda feladata: vasutak, hidak, stratégiai célpontok elleni robbantások, szabotázs akciók végrehajtása.

A román titkosszolgálat, a Sziguranca szoros kapcsolatban állott a kisantant államainak rokonintézményeivel. Joggal tartott attól, hogy a román-magyar határ mentén is hasonló fegyveres támadásokra kerül sor. Ezt akarta megelőzni az Erdélyi Magyar Önvédelmi Szervezet feltételezett tagjainak letartóztatásával, egy részük Romániából való kitoloncolásával.

A húszezer oldalnyi periratban egyetlen olyan dokumentum sincs, amely bizonyítaná, hogy Sass Kálmán tagja volt a Rongyos Gárdának.

Az elnevezés – Scrubby Guards – az angolszász politikatörténetben sem ismeretlen.

Az 1938. évi és későbbi Rongyos Gárda történetével kapcsolatosan lásd:

Dr. Réti György: *60 éve történt. Az első bécsi döntés kulisszatitkai*. In: Élet és Tudomány, 1998/45. szám Brenzovics László: *Kozma Miklós és Kárpátalja. Kozma Miklós naplója*. Kőrunk, 1998/1. szám 104–118. old.

Az erdélyi magyarság félelme a román megtorlásoktól nem volt alaptalan. A Székelyudvarhelyen megjelenő *Glas Românesc în Regiunea Secuizată* című hetilap főszerkesztője, Dobrotă Octavian, már 1936-ban megfogalmazza azt a fenyegetést, amelyről Sass Kálmán részletesen beszámolt: a románok Szent Bertalan – éjszakát fognak rendezni, a magyarokat viperáknak nevezte, és követte a máglyára való küldésüket.⁷⁵

A határmenti sávban 1920-ból 1940-ig állandó jelleggel ostromállapotot tartottak fenn, a területet katonai gondnokság alá helyezték. Ezzel is magyarázható, hogy az erdélyi magyar önvédelmi szervezkedési kísérlet feltételezett tagjainak igen jelentős része a Partiumban élt.

Sass Kálmán csupán szenvedő alanya volt a rendőrségi retorzióknak, ezért elsősorban a letartóztatottak elleni atrocitásokra, visszaélésekre fókuszált. Névszerint közölte a vizsgálati fogságban tartottak teljes névsorát, ismertette az ellenük elkövetett rendőri erőszak és megtorlás következményeit.

Sass Kálmán 1957. évi letartóztatása, vallatása során valóban kiderült: az erdélyi magyar önvédelmi szervezetről csupán annyi információja van, hogy a magyarországi kormánypárti körök azzal a céllal kezdeményezték, hogy ha Magyarország és Románia között fegyveres konfliktus törne ki, akkor terrorista és diverziós cselekedeteket hajtsanak végre, vasútvonalakat, hidakat robbantsanak fel és minden eszközzel támogassák a magyar csapatok erdélyi előrenyomulását, a terület gyors elfoglalását.⁷⁶

A szervezkedés egyik kezdeményezője Sass Kálmán érmihályfalvi segédlelkész, Horváth Viktor volt. Ő rejtette el a református parókia pincéjében a román titkosrendőrség által később megtalált több ládányi robbanószert.

Minderről Sass Kálmán semmit sem tudott, a Horváth Viktorral való szembesítés után le is zárták az ellene indított nyomozást. Sass Kálmánnak az Érmelléken olyan tekintélye volt, hogy az ő, akár időleges kiiktatása is a revízió rémétől rettegő román hatalom számára eredménynek számított. Az 1939. december 18-án letartóztatott Sass Kálmánt csendőri kísérlettel Kolozsvárra szállították. Itt, a vizsgálat előtt, ökölrel az arcába vágta, hosszú ideig a száját sem tudta kinyitni. Arra akarták kényszeríteni, hogy felettes hatóságait denuncálja: a magyar államtól mennyi pénzt kap Sulyok István királyhágómelléki, és Makkai Sándor erdélyi református püspök.

Sass Kálmán 1939-ben a román királyi titkosrendőrség, 1957-ben a Szekuritáté nyomozói előtt mindvégig következetesen tagadta, hogy tagja volt az Erdélyi Magyar Önvédelmi Szervezetnek, de azt nyíltan kijelentette: ha tudott volna a szervezetről, akkor egészen bizonyosan bekapcsolódik. Bár semmit nem tudtak rábizonyítani, 60. római katolikus és református paptársával együtt arra kényszerítették, hogy „önként” mondjon le a román állampolgárságáról, autóbuszokra ültették őket és egy magyar–román fogolycseré-egyezmény alapján Pocsajnál átadták a magyar hatóságoknak.

Sass Kálmánt és társait Budapestre szállították, és 1940 februárjáig a Palace Szállodában tartották. Családegysítés címén a felesége és legnagyobbik leánya,

Enikő áttelepedett Magyarországra. Ideig-óráig Túrkevéen, a felesége nagyszüleinél laktak, itt született meg a második gyerekük, Gyöngyi. A család a Horthy-hatóságok által biztosított havi 300 pengős segélyből élt.

Sass Kálmán Ravasz László dunamelléki püspök támogatásával Budapesten a Népies Irodalmi Társaság Erdély-részi statisztikai hivatalában statisztikai felülvizsgálóként dolgozhatott. Így került kapcsolatba a népi írók legismertebb képviselőivel, az akkori magyar szellemi élet sok-sok kiválóságával. Itt ismerkedett meg dr. Mester Miklóssal⁷⁷, akivel szoros barátságot kötött. Mester Miklós 1944 őszén, a későbbi években is vissza-visszatért Erdélybe, ezért Sass Kálmánt azzal vádolták, hogy az ő, illetve a román hatóságok által letartóztatott dr. Gyalai Mihály jogász közvetítésével továbbította az információkat a debreceni, illetve a müncheni „imperialista kémközpontnak”.

A második bécsi döntést követően 1940, szeptember 6-án, Észak-Erdély Magyarországhoz való visszacsatolása után tért vissza az érmihályfalvi református gyülekezetbe. Többszöri meghurcolásáról kitoloncolásáról a korabeli magyar lapok cikkeztek. A róla szóló rövid lexikoni ismertetés megjelent az 1941-ben Pécsen kiadott *Erdélyi mártírok és hősök aranykönyve* című kiadványban. A házkutatás során a kötetet megtalálták, a Szekuritáté a róla szóló címszót az Erdélyi Magyar Önvédelmi Szervezetben, azaz a Rongyos Gárdában való részvétele legfontosabb bizonyítékának tekintette, annak ellenére, hogy minderre még utalás sem történt: „Ékes szavú papja egyházának, magyar fajtájának pedig igen sokat cselekvő fáradhatatlan, minden kockázatot vállaló fanatikus harcosa”⁷⁸ – olvasható a kiadványban.

A magyarországi, budapesti száműzetésének – mert annak tekintette a közel egy évet – van egy időszaka, amelyet a Szekuritáté a „horthysta kémiszolgálatba való beszerzésének”, egy „kémiskolai kiképzésen” való részvétele periódusa-

77 Mester Miklós (Rugonfalva, 1906. márc. 8. – Bp., 1989. jan. 5.): történész, vallás- és közoktatásügyi államtitkár. A székelykeresztúri unit. gimn.-ban érettségizett, 1918-tól két évig a bp.-i közgazdaságtudományi egy.-en tanult, majd a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkarának hallgatója volt. 1925-ben szerzett a K-európai történelemből doktori diplomát. Tanulmányai jelentek meg a Bartha Miklós Társ. kiadványaiban, kolozsvári folyóiratokban, a Magyar Útban, a Magyarságtudományban. 1939-ig a Népies Irodalmi Társ. munkatársa, román sajtóelőadó volt. Hatáskörébe tartozott a Társaság könyvtára és a diakotthon, amelynek előbb titkára, 1936-tól ig.-ja volt. 1939-ben egy.-i képviselővé választották. 1944-ben vallás- és közoktatásügyi államtitkár lett. Tevékenységében elhatárolódott a szélsőségektől, 1944. okt. 15-én illegálisba vonult, rejtőzködött. 1945-ben az orosz hatóságok rövid őrizetbe vétel után szabadon bocsátották. A m. hatóságok előtt is igazolódtatott példamutató magatartása. 1949 végéig diakotthont vezetett, majd ennek megszűnése után a Horizont Könyvterjesztő Vállalatnál dolgozott. 1951. jún.-ban mint osztályidegent törvénytelenül kitelepítették a Borsod megyei Felsővadász községbe, ahol mező- és erdőgazdasági munkát végzett. 1952 végén még nem térhetett vissza Bp.-re, csak 1956 után. Tovább dolgozott a Horizontnál 1959-ig, egy évig, egy elektrotechnikai gyárban kapott munkát, 1960-tól nyugdíjazásáig, 1966-ig a Magy. Könyvtárellátó Vállalatnál volt hivatalnok. Az ötvenes évektől külföldi folyóiratok közölték cikkei. Kéziratait az MTA Kézirattára őrzi. – F. m. Az autonóm Erdély (Bp., 1937).

Mester Miklós előző-részletével látott napvilágot Biró Sándor *Kisebbségben és többségben* című kötete.

78 *Erdélyi mártírok és hősök aranykönyve*. Kultúra könyvnyomdai műintézet. Pécs, 1941., 234.

75 Mikó Imre: *im.*, 169–170.

Biró Sándor: *im.* 508.

76 ACNSAS, Fond penal, nr. 102., I. kötet. f. 91–95.

ként emleget. A több hónapos vallatás, kínzás, a hallucinációt kiváltó meszkalin kábítószer adagolása után csikarták ki belőle a halálos ítélet kimondását alátámasztó egyik legsúlyosabb vádpontot.

Sass Kálmán az 1957. november 22-i, reggel pontosan nyolc órakor kezdődött és déli 13 óráig tartó vallatás időpontjában már tíz hónapja vizsgálati fogságban volt. Balaskó Vilmos visszaemlékezése és emlékirata szerint egy szadista verés után „beismerte”, hogy hosszú ideig azért színlelte az őrültséget, hogy ne kelljen a kémkedési tevékenységéről beszélnie:

„Az információszerzési és továbbítási tevékenységem 1940-ben kezdődött, amikor a horthysta magyar állam titkosszolgálatába bevont a soraiba. (...) Budapestre való érkezésünk után – ahol a Palace Hotelben politikai menekültként szállásoltak el –, néhányunkat a magyarországi titkosszolgálat beszervezett, hogy számára információkat szolgáltatassunk. Engem egy Csontos nevű őrnagy vont be a titkosszolgálatba, aki – magyar nacionalista érzelmeimre hivatkozva felkért, hogy ilyen jellegű tevékenység révén lépjek a horthysta magyar állam szolgálatába. Miután elfogadtam az ajánlatot, a horthysta magyar állam titkos szolgálat székházába hívtak, amely Budapesten, az Úri utcában volt, a budai Várban található királyi palota közelében. Itt kijártam a kémiskolát, kiképeztek, hogyan kell információt szerezni, milyen kérdések érdeklik a titkosszolgálatot, hogyan kell a titkosszolgálatához küldendő jelentést összeállítanom, hogyan kell azokat továbbítani. Budapesten a kémiskolába 1940 tavaszán és nyarán jártam, és már akkor tudomásomra hozták, hogy Erdélyt vagy Erdély egy részét hamarosan visszaadják Magyarországnak, nekem és a velem együtt a szolgálatba bevont személyeknek vissza kell térnünk Erdélybe, a régi lakhelyünkre, ahonnan kiutasítottak, oda, ahol rendkívül jól ismerjük a helyzetet, hogy onnan közvetítsük az összegyűjtött információkat.

(...) Különösen arra hívták fel a figyelmünket, hogy a lakosság kedélyállapotáról, a más nemzetiségű lakosok hangulatáról számoljunk be, kövessük nyomon és jelentsünk minden olyan jelenséget, amiről feltételezhető, hogy ellenkezik a horthysta magyar rendszer érdekeivel. Követnünk és jelentenünk kellett aztán a politikai mozgásokat, különösképpen a munkásság és a kommunisták mozgalmát, és tevékenységünket a kommunista mozgalom ellen irányítanunk. A tanfolyam elvégzése után kötelezettségi nyilatkozatot vagy fogadalmat írtam alá, ezáltal a magyar állam titkosszolgálatának ügynökévé váltam, a *Turul* fedőnevet kaptam, amellyel aláírtam a jelentéseimet.”⁷⁹

Az eddigi kutatás eredménye, a perirat áttanulmányozása alapján evidenciaként állítható: a Sass Kálmán ellen vádként felolvasott „beismerés” valójában *koholt vád* volt. Semmilyen bizonyíték nincs arra, hogy Sass Kálmán a Horthy-féle titkosszolgálat ügynöke lett volna!

A beismerő vallomást kicsikaró vallatási módszerek „változatosak” voltak. A kivégzése előtti napokban, a siralomházban – ahogyan Balaskó Vilmos írja – „megnyílt a szíve neki is és elmesélte szenvedéseit.”

„Így került Kálmán egy szokatlan pozícióba, hogy két asztal között egy vasrúdon fejjel lefele lecsüngött és a két talpát kezdték korbácsolni. Most már úgy érezte Kálmán: itt már nincs reménység semmi szabadulásra, itt úgyis minden

mindegy, mondok én amit csak akarnak tőlem. Minden ütéssel folyton kérdezték: – Mit csináltál? Mi voltál te az emberek között, vezér? – Nem – nyögtem kínomban –, én kém voltam! – Mi voltál: kém? – Igen, kém voltam. – Nagyon élvezték ezt a fordulatot, nagyokat kacagtak. Még egyet szorítottak rajtam. Ekkor édesanyám fehér alakja jelent meg előttem Gálospetriből, gyermekkoromból. És tovább nyögtem: – Igen, én kém voltam, Mister Gál (Gálospetriből).”⁸⁰

A háború forгатagában

Úgy tűnt: Sass Kálmán életében a második bécsi döntés után nyugalmasabb korszak következik. 1940. szeptember 6-án Horváth Viktor segédlelkészével együtt visszatért Érmihályfalvára, a futóhomok világába. Távollétük idején Füzesy Géza nyugdíjas lelkész teljesített szolgálatot.

A bevonuló honvédek és Sass Kálmán érmihályfalvi fogadását valóban az alaposan elkoptatott „leírhatatlan” jelzővel lehet minősíteni.

Köszöntőbeszédet az Erdélyi Párt nevében az a szalacsi születésű, valójában az egész életművével messze földön ismert és elismert gyógyító tevékenységével Érmihályfalvához kötődő dr. Andrassy Ernő nőgyógyász, körorvos, régész és múzeumlapító mondott, aki az Érmellékért otthagyta a híres budapesti Verebély-klinikán betöltött állását. Már-már „törvényszerű” volt, hogy dr. Andrassy Ernő, az egész környék Nőci-bácsija, a perben Sass Kálmán vádlott-társa lett.

Sass Kálmán visszatérése után azonnal építkezésbe kezdett. Az egyházközség Aranykönyvében 1936. szeptember 13-tól 1953. július 1-ig vezetett bejegyzései szerint 1941-ben a hatalmas református templomot kívül-belül alaposan kitataroztatta, közadakozásból új egyházi épületeket emelt. A főgondnok és felelőse az érmelléki tehetséges gyermekek támogatására Penészleken 300 holdas tanyás birtokát és egy nagyértékű érmihályfalvi házat ajánlott fel.

80 Balaskó Vilmos: im., 163. old. A közép-kelet-európai „szocialista blokk” országaiban a titkos rendőrség – a szovjet KGB, a német STASI, a román Szekuritáté, a magyar ÁVO, a lengyel SB – beismerő vallomásokot hallucinogén kivonatokkal, azaz bizonyos kábítószerek alkalmazásával is megpróbált kicsikarni.

A kihallgatási jegyzőkönyvekben, a periratban, a korabeli belügyminisztériumi jelentésekben, parancsokban utalás sincs bármilyen hallucinogén vegyület alkalmazására.

Csak az érmihályfalvi csoport perének életben maradt elítéltei – dr. Andrassy Ernő orvos, Balaskó Vilmos – említik, hogy a vallatásnál minden bizonnyal meszkalint is alkalmaztak. Ettől az volt a képzetük, hogy a cella falai agyonnyomják, majd lelki szemeik előtt színes víziók jelentek meg, utána közlési kényszerük támadt: olyan tetteket is beismertek, amelyeket korábban fenyegetéssel, zsarolással, veréssel sem tudtak kicsikarni.

A levéltári kutatást ilyen irányban is ki kell terjeszteni: az állítások igazolása vagy megcáfolása újabb adalék a Szekuritáté vallatási módszereinek tipologizálásához.

A meszkalin a Mexikóban honos *Lophophora Williamsii* (indian nevéen peyotl) nevű kaktuszról vonják ki. Azonos tüneteket produkál, mint az 5000-szer keményebb kábítószer, az LSD: kaleidoszkópszerű, erőteljes, színes hallucinációk. A tünetek a kivonat elfogyasztása után két-három óra múlva jelentkeznek, s akár tizenkét órán át is tartanak. A világhírű író Aldous Huxley is kipróbálta, önkisérletéről *Az érzékelés kapui* (*The Doors of Perception*) című könyvében számolt be.

A meszkalint 1971-ben vették fel a kábítószerek listájára. Sikertelenül izolálni, majd szintetizálni is előállítani. A Native American Church legálisan működő, főként indian hívókból álló egyház ma is felhasználja a peyotl kaktuszt vallási szertartásaihoz.

Oroszországban betiltották e kaktuszfajta termesztését.

⁷⁹ ACNSAS, Fond penal, nr. 102., I. kötet, f. 123–124.

Sass Kálmánnak az volt a terve, hogy az Érmellékéről, az egész országból a szegény sorsú tehetséges gyermekeket összegyűjtse és továbbtanulásukat biztosítsa. 1942-ben az ő jelentős támogatásával megnyílt az a polgári iskola, amely később nyolc osztályos gimnáziummá fejlődött, a konviktus megépítésével pedig a szórványban élő gyerekek kollégiumi ellátását biztosították.

Sass Kálmán a település spiritus rectoraként mindenhol ott volt, ahol páratlan munkabírása, szervezőkészségére szükség volt: az Erdély Magyar Közművelődési Egyesület, az EMKE járási elnöke – ebben a minőségében nemcsak új támogatásokat kutatott fel a kultúra, a szellemi élet újjászervezése érdekében, hanem ingatlanok, földterületek vásárlását szorgalmazta –, az ONCSA (Országos Nép- és Családvédelmi Alap) érmihályfalvi elnökeként tizenkilenc, ma is álló, egykori szegény munkáscsaládok számára emelt lakóház felépítését irányította. Az öt, vagy ennél több gyerekes családok költözhettek be ezekbe a lakásokba.

Igen jelentős Sass Kálmán helytörténeti, illetve lapkiadói munkássága. Megírta Mezőtelegd történetét, amely ma is kézikönyv. Ennek bővített, az újabb kutatásokkal kiegészített változata 1996-ban jelent meg Nagyváradon.⁸¹

Az érmihályfalvi református egyházköztségnek külön nyomdát szerzett. 1944-ben kiadta az *Elvész a nép, amely tudomány nélkül való* címet viselő traktátusát. A mind veszedelmesebben közeledő front forgószélében is Apáczai Csere János posztulátumát, „az iskolák feletle szükséges voltát” tartotta a legfontosabbnak:

„Igen, az iskola a templom előcsarnoka. Tudták azt nagyon jól eleink. Meg is építették az iskolát mindenfelé, sokszor hamarabb, mint a templomot. Református népünk ma is nagy szeretettel ragaszkodik felekezeti iskolájához, valahogy sejti, csak ott van igazi egyházi élet, ahol a felekezeti iskola a fundamentumot lerakta.”⁸²

A háború, a viláégés véres napjaiban is a magyarság sorskérdései foglalkoztatták:

„Kereső tekinteted a háború végét, a nemzetek megbékélését, a jobb, embe-
ribb életmód feltételeit kutatja. De nem láthat semmi bizonyosat, Isten atyai
tekintete takarta azt el előled.

De engedd egy pillanatra úrrá lenni magadon a lélek legragyogóbb tollú ma-
darát: a hitet.”⁸³

Mezőtelegd lelkési szolgálata idején hozzáfogott gróf Zichy Jenőnek, a bécsi titkos szolgálat egykori főnöke könyv- és levéltári gyűjteményének kutatásához.

A Zichy-levéltár tanulmányozása során ismerte meg az 1848–1849-es forradalmat követő évek nyomozási jegyzőkönyveit, az osztrák titkosszolgálat által megfigyeltek névsorát. A felesége, a gyerekei visszaemlékezése szerint Petőfi Sándor életével kapcsolatosan is addig ismeretlen adatokra bukkant. A periratban még utalás sincs Sass Kálmán levéltári kutatására.

81 Sass Kálmán, Kupán Árpád, Varga Árpád: *Mezőtelegd története*. A Királyhágómelléki Református Egyházkerület kiadása. Nagyvárad, 1996.

82 Sass Kálmán: *Elvész a nép, mely tudomány nélkül való*. Üzenet az érmihályfalvi református híveknek. Szerkeszti Sass Kálmán. Érmihályfalva, 1944. 9.

83 Uo., 1.

Sass Kálmán másik forrásértékű tanulmánya: *Szórványaink*. In *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület szórványai*. Datálás nélkül.

Szerencsére megmaradt az 1937-ben Nagyváradon könyvalakban is megjelent *Iskoláink története* című forrásértékű tanulmánya, amelyben 1816-tól kezdődően demográfiai adatokkal is igazolta az érmihályfalvi református felekezeti iskola meghatározó szerepét.

Már Mezőtelegden megszervezte az összes belmissziói alakulatot, valójában Érmihályfalván virágoztatta fel őket. A hét minden napjára szervezett egy-egy művelődési, irodalmi előadást, hangversenyt.

Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület – az EMKE – egyik jeles szervezőjét, képviselőjét tisztelheti Sass Kálmánban. Két, 1943 szeptemberi, illetve novemberi okirat arról tanúskodik, hogy az EMKE, az ONCSA megerősödését, a határmenti magyarság talpraállítását a gazdasági alap megteremtésében látta. A mai civil szervezetek vezetői tanulhatnak abból az igyekezetből, ahogyan az EMKE számára az Érmihályfalva közelében lévő Bánháza-pusztát akarta megvásárolni, hogy ott az Érmellék egyik fontos művelődési centrumát teremtsék meg.

Mindezt a kihallgatás során, a halálos ítélet kihirdetésekor vádként fogalmazták meg ellene: az EMKE „magyar nacionalista egyesület”, annak érmihályfalvi járási elnöke maga is nacionalista, sovinszta.

Ennek bizonyítására azt a Sass Kálmán által is elismert statisztikai adatot említették, hogy az 1918 és 1940 között a görögkeleti, illetve görögkatolikus hitre tért, vagy kényszerített egykori magyarok közül 150–250 személyt sikerült visszahoznia a református egyházba.

A 70/1957. számú belügyminisztériumi operatív parancs következménye, a végrehajtásával kapcsolatosan 1957. február 27-én elrendelt vizsgálat, a legfelső párt- és állami vezetés által 1957 elejétől irányított, az „ellenforradalmár-gyanús elemek” kiiktatását célzó retorzió hatása azonnal érződött a politikai börtönökben. A vizsgálati fogságban levők, vagy az éppen letartóztatottak elleni brutális minden képzeletet felülmúló mértékben fokozódott.

Sass Kálmán esetében, miközben a legsértőbb hangnemben magyar nacionalistának, irredentának, revizionistának, románellenesnek, az észak-erdélyi elmagyarosító politika exponensének nevezték, az élethez való elemi jogát is megkérdőjelezték.

A románellenességet egy 1943. október 14-én az EMKE kolozsvári szervezetének küldött átiratban lévő utalásra, dr. Andrásy Ernő és Alexandru Muscel tanúvallomására, illetve Sas Kálmán beismerő nyilatkozatára alapozták. Az ominózus, az EMKE-nek küldött átiratot – amelyet Kotormán István érmihályfalvi igazgató is aláírt – rasszistának minősítették: „Célunk jelen pillanatban, egyrészt, hogy a szétszóródott magyarságot megerősítsük, másrészt, újra magyarokká tegyük testvéreink unokáit, akik valamikor magyarul beszéltek, és lehetővé tegyük, hogy újra érezhessük az ősi vér közösségét.”⁸⁴

A kihallgató állambiztonsági tiszt, Lăcătiș Eugen főhadnagy a több mint másfél évig tartó vallatás során többször kijelentette: a vizsgálat kategorikus bizonyítékokkal rendelkezik, hogy Sass Kálmán a „horthysta megszállás idején magyar nacionalista, sovinszta, valamint az együttélő nemzetiségek elmagyarosítására irányuló politikát folytatott.”

84 ACNSAS, Fond penal, nr. 102., I. kötet, f. 121–122.

Mindezt Ștefan Pinteá érkenézi ortodox lelkész 1945. augusztus 25-i, az Észak-Erdélyben berendezkedő román adminisztráció és rendőrség előtt tett nyilatkozatával is bizonyította, miszerint Sass Kálmán az EMKE képviselőjeként 1940 és 1944 között a tanítóknak meghagyta, hogy a pópát ne engedjék be az iskolába, ne oktassa román nyelven a hittant. Az állítás és a vád hitelességét semmilyen dokumentum nem igazolja.

Sass Kálmán románellenességének bizonyítására azt is felrötták: 1943. október 10-én Érkenéz faluban részt vett a magyar orszáگزászoló emlékművének ünnepségén. Állítólag kijelentette: a falu lakóinak ősei nem románok, hanem magyarok voltak, és térjenek vissza a régi református hitre.⁸⁵

A Sass Kálmánból erőszakkal kicsikart „beismerő” vallomás, miszerint az 1918 és 1940 között a református vallásról ortodox, illetve görögkatolikus hitre áttért többszáz személy közül sikerült mintegy 150–250-et visszahozni az eredeti egyházköztségbe, hogy egy nőegyleti ülésen a két világháború közötti román visszaélésekre és jogfosztásra hivatkozott elegendő bizonyíték volt a románellenesség igazolására.

Az életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt dr. Andrassy Ernő családi levelezésében, a letartóztatásával kapcsolatos visszaemlékezésében a következő passzus olvasható:

„Még a magyar uralom alatt történt, hogy nyílt gyűlésen (nőegyleti) erősen kikelt a románság ellen Sass Kálmán tiszteletes. Azonnal megmondtam neki, nem lovagias azokat bántani, akik most védtelenek. Majd az impériumváltozás után figyelmeztettem, hogy költözzenek el innen, mert ezt még számonkérík tőle.”⁸⁶

Sass Kálmán azzal védekezett, hogy mindvégig megértő magatartást tanúsított a nemzetiségekkel, főleg a románsággal szemben. Megakadályozta, hogy a két világháború között Érmihályfalvára betelepített románokat Romániába visszatoloncolják. Kiterjedt ismeretsége révén nagyon sok román anyanyelvűnek segített, az érdeükben közbenjárt a budapesti hatóságoknál.

A vád és az általa kiváltott reakció a közép-kelet-európai népek, népcsoportok immár több mint másfél évszázados sérelmi politikájának buktatóira is figyelmeztet: a korábbi jogfosztásokat soha nem a kisembereken, hanem a hatalmi eliten kell számonkérni!

Sass Kálmán románellenességének túhangsúlyozását elrettentésnek szánták: a mindenkor román hatalom ezerízíglén megbosszulja a nemzet elleni legkisebb sérelmet is.

A vallatás során csupán az antiszemitizmus vádját nem sikerült bizonyítani: Sass Kálmán 1944 májusában a sajtóban is tiltakozott a közel ezer érmihályfalvi zsidó deportálása, haláltáborokba való elhurcolása ellen.

Az állambiztonsági szervek által megállapított kritériumrendszer szerint „fasisztának” minősítették az Észak-Erdélyben 1940 és 1944 között tevékenykedő valamennyi polgári pártot, így az Erdélyi Pártot is, melynek Sass Kálmán járási elnöke lett.

85 ACNSAS, Fond informativ, dosar nr. 2476., I. kötet, f. 44–45.

86 Balaskó Vilmos: *im.* 41.

Sass Kálmánnak többször nekiszegezték a kérdést: „mi volt a szerepe az Erdélyi Pártban?” Sass Kálmán „beismerő” vallomása alapján rekonstruálták az Erdélyi Párt Érmihályfalva járási szervezetének felépítését, tagnévsorát, minden tagját elhelyezték az általános gyanúsítottak palettáján. Így lett „fasiszta” az ugyancsak Erdélyi Párt-tag Andrassy Ernő, a Nyilaskeresztes Párttal kokettáló Nagy Lajos szabó.

Sass Kálmánt azonban végigkísérte a baloldal iránt érzett rokonszenvének minden következménye: 1943-ban azért zárták ki az Erdélyi Pártból, mert 1936-ban világi és egyházi vonalon egyaránt felmerült ellene a kommunista tevékenység gyanúja. Az igazi dráma éppen abban rejlett: miközben Sass Kálmán együttértett a kommunista eszmékkel, világosan látta az ideológiájuk végzetes következményeit. A kommunista rendszer és az őt kiszolgáló hatalom nem tűrte a másfajta gondolkodás Sass Kálmán-i modelljét. Az útja már-már törvényszerűen vezetett a kivégzőosztag elé.

A követési dosszié adatai alapján hamar kiderítették: Sass Kálmán 1944. augusztus 23-a, tehát a királyi puccs után is „kapcsolatot tartott fenn a magyarországi politikai és a reakciós klerikális körökkel”! 1947-ig, sőt, később is, e körök képviselői közül főleg levelezés útján kapcsolatot tartott fenn Tildy Zoltánnal, Maléter Pállal, elsősorban Révész Imrével, volt debreceni református püspökkel, közvetlen egyházi felettesével.⁸⁷

1940 és 1944 között alig volt olyan magyar miniszter, magasrangú kormányzati tisztviselő, aki ne fordult volna meg Sass Kálmán érmihályfalvi parókiáján, a Csiha-tag (Csiha Sándor, Csiha Kálmán 1990 utáni erdélyi református püspök édesapjának mintegy 300 hektáros birtokáról van szó) közelében lévő, különleges hangzású Barantó tanyán.

Tildy Zoltán Szeghalmi református lelkésszel, a Független Kisgazdapárt egyik alapítójával 1942-ben Debrecenben egy papi gyűlésen ismerkedett meg.⁸⁸

87 Révész Imre (1889–1967, református püspök), 1889 (Pápa) – 1967 (Budapest), (Tiszántúl 1938–1949), egyház-történész, akadémikus, a genfi egyetem díszdoktora. Teológiai tanulmányok: Kolozsvár (1907–1910), Montauban (1910–1911). Tanszékvezető professzor: Kolozsvár, Debrecen. Kutatásait püspöksége idején is folytatta. Az állammal megkötött Egyezmény aláírása után lemondott püspöki és lelkési tisztségéről.

Fontosabb művei: *Magyar református egyháztörténet* I. kötet. (1938). *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban* (akadémiai székfoglaló, 1948); *Bécs Debrecen ellen.* (Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok). Nyugdíjasként is rendületlenül dolgozott, haláláig.

88 Tildy Zoltán (Losonc, 1889. nov. 18. – Bp., 1961. aug. 3.): ref. lelkész politikus, miniszterelnök, köztársasági elnök. A pápai főisk.-n és az író.-i belfasti egy.-en tanult teológiát. Hazatérve előbb Pápán tanár, aztán lelkész lett Somogyban. Az I. világháború alatt Nagyatádi Szabó István oldalán bekapcsolódott a politikai életbe. 1932-től 1945-ig a szeghalmi ref. egyház lelkésze. 1930-ban részt vett a Független Kisgazdapárt megalakításában. Az 1931-i választásokon megbukott, 1936-tól 1944-ig egy.-i képviselő. 1930-tól A Független Kisgazdapárt országos ügyvezető elnöke. 1944-ben csatlakozott az antifasiszta Magyar Fronthoz. 1945. nov.-ben a Kisgazda Párt listáján egy.-i képviselő, majd miniszterelnök lett (1945. nov.–1946. febr.). 1946–48 közt köztársasági elnök. Veje hazaárulási pere miatt lemondott, utána házi őrizetben volt. 1956. okt. 28-tól nov. 4-ig Nagy Imre kormányában államminiszter. Ekkor kifejtett tevékenysége miatt a Legfelsőbb Bíróság hatévi börtönbüntetésre ítélte. 1959-ben a még hátralevő büntetési idejét felfüggesztették és szabaddá helyezték.

Tildy Zoltán révén ismerte meg Nagy Ferenc későbbi kigazdapárti miniszterelnököt.⁸⁹

Budapesten ismerkedett meg dr. Unghváry Sándorral – akinek a második világháborút követő szerepéről az úgynevezett Magyar Ellenállási Mozgalom (MEM) kapcsán szólunk –, dr. Mester Miklóssal, aki Trianon revíziójának és az ezeréves határ visszaállításának egyik erdélyi származású ideológusa volt.

Sass Kálmán közvetlen baráti kapcsolatban állott dr. Kovács Kálmánnal, aki 1947-ben Magyarországon államtitkári és igazságügyi miniszterhelyettesi tisztséget töltött be, dr. Szabó Józseffel, az unokatestvérével, aki az ipari minisztériumban főosztályvezetőként, később szegedi egyetemi tanárként dolgozott és akinek az 1947. évi párizsi békeszerződés előtt küldött levelében Erdéllyel kapcsolatosan a magyar álláspont érvényesítését sürgette.

A Szekuritáté e kiterjedt kapcsolatrendszer alapján építette fel Sass Kálmán állítólagos kémtevékenységét, mint látni fogjuk: a fiktív Nemzeti Ellenállási Mozgalom bizarr rendszerét.

A partizánok védelmezője

1944. március 19-én a hitleri Németország csapatai megszállták Magyarországot, tehát Észak-Erdélyt és a Székelyföldet is. A „Margarethe” fedőnevet viselő hadművelet során a 16. „Reichsführer SS” SS-páncélgránátos hadosztály

89 Nagy Ferenc (Bisse, 1903. okt. 8. – Fairfax, Virginia, USA, 1979. jún. 12.): kigazdapárti politikus, miniszterelnök. Kisparaszti családból származott. Hat elemít végzett. 1931-ig szülei földjén gazdálkodott. 1924-ben lépett be a Nagyatádi-féle Kigazdapártba, 1928-tól 1930. júl.-ig a párt megyei alelnöke. 1930-ban Tildy Zoltánnal és másokkal együtt megalakította az ellenzéki FKGP-t, amelynek 1930. okt. 12-től 1945. augusztus 20-ig főtitkári tiszteletet töltött be. 1939-ben kigazdapárti programmal egy-egy képviselővé választották. Egyik kezdeményezője a M. Parasztszövetség létrehozásának. A háború alatt szerepet vállalt a függetlenségi mozgalomban, részt vett a Történelmi Emlékbizottságban, aláírta annak kiáltványát. Támogatta a FKGP és a MSZDP közeledését, majd a pártszövetség megkötését. A német megszállás idején 1944. ápr. 12-től okt. 10-ig a Gestapo foglya volt, 1944. október 15-én szabadult. A Szálasi-puccs után illegalitásba vonult. 1945. január 18 után Pesten azonnal hozzákezdett a FKGP és a Magyar Parasztszövetség újjászervezéséhez; 1945. ápr.-tól a Parasztszövetség, 1945. aug. 20-tól a FKGP elnöke. 1945. jan. 20-tól a Bp.-i Nemzeti Bizottság, majd 1945. ápr.-tól 1945. nov. 4-ig az Ideiglenes Ngy. tagja. 1945. nov. 4-től egy-egy képviselő. Fontos állami tisztségeket töltött be: 1945. máj. 11-től nov. 15-ig újjáépítési min.; 1945. nov. 29-től 1946. febr. 5-ig a nemzetgyűlés elnöke, s ezzel egyidejűleg 1945. dec. 7-től 1946. febr. 2-ig a nemzeti Főtanács tagja. 1946. febr. 4-től 1947. jún. 1-jéig miniszterelnök. 1947. jún. 1-jén Svájcban, ahol szabadságát töltötte, az MKP kényszerítésére lemondott pozíciójáról. Az FKGP PB 1947. jún. 3-án kizárta a pártból; okt. 7-én megfosztották állampolgárságától. Az USA-ban telepedett le. 1947–51-ig gazdálkodó volt, 1951-ben bekapcsolódott a m. emigráció tevékenységébe. A Magyar Nemzeti Bizottmányának alapító tagja, helyet foglalt annak Végrehajtó Bizottságában, majd 1955–57-ig a szervezet alelnöki posztját bízták rá. 1957-ben beválasztották a strassbourgi Forradalmi Tanács Intézőbizottságába. 1947-ben részt vett a Nemzetközi Parasztiunio megalakításában, amelynek 1948–64-ig alelnöke, 1964–70-ig elnöke volt. 1954-ben, 1955-ben majd 1962-ben az amerikai külügymin. felkérésére távol-keleti körutat tett. A kaliforniai Berkeley Egyetem, 1957-ben disz doktorává avatta. 1970-től felesége betegsége miatt visszavonult a politikai tevékenységtől. Kötötték a M. Szabadság érdemrenddel (ezüst, 1946).

három zászlóalja, a „Cantov” SS-harcsoport hatolt be Észak-Erdélybe, tehát Nagyvárad–Érmihályfalva közelébe is.⁹⁰

Itt húzódott a román hadsereg által 1937-től 1940-ig elkészült, hozzávetőlegesen 300 km hosszúságú, a magyar–román határ mentén kiépített, II. Károly királyról elnevezett Carol-vonal egyik fontos szárnya. A román katonai vezetés francia szakemberek segítségével francia és angol anyagi támogatással építette. A többi kisantant országban lévő beton kiserődökkel szemben ez a román védelmi terepszakasz a francia Maginot-vonal mintájára erődrendszernek épült. Egészen 1938 őszéig, a müncheni egyezmény és az első bécsi döntés idejéig kizárólag támadó jellegűek voltak. Védelmi jellegű átépítésükre és mélységében való tagozásukra 1939 tavaszától került sor: 1940 őszén már 320 betonépítmény állt készen.⁹¹

A második bécsi döntést követően 1940. szeptember 5-én a II. magyar hadtest alakulatai bevonultak Érmihályfalvára és Nagyváradra.

A Carol-vonal erődelemeinek leszerelése aknamentesítése a román erődvonallal felszámolása az Erődleszerelő Parancsnokságnak alárendelt műszaki alakulatok feladata volt. A helyenként több méter vastag, tömör vasbeton fal egy részét meghagyták, nem robbantották fel.

Mindez azért lényeges, mert Érmihályfalván és környékén szóbeszéd járja – Balaskó Vilmos is említi a visszaemlékezésében –, hogy Sass Kálmán beleegyezett: a magyar honvédség a szovjet és román csapatok előrenyomulásának megakadályozására a 25 hektáros, a jelenlegi román–magyar határon átnyúló Barantó tanyáján erődvonalat építsenek ki. A román felderítés mindezt ismerte, tehát Sass Kálmán fizikai megsemmisítésére már csak ürügyet kellett találni.⁹²

Az egyházközség Aranykönyvébe írt bejegyzés híven tükrözi az akkori események hangulatát:

„A románoknak az oroszok mellé állása, így a harctérnek egyre közeledése sok német katonaságot láttat községünkkel. Itt vonult keresztül hónapokon át a németek romániai szétvert serege, utánok a részben hátvédet alkotó magyar hadsereg (...) Végre október 17-én Érsemjén felől megjelennek a szovjet tankok, elzárva Debrecen felé az utat, néhány itt rekedt magyar gépkocsi, a benne ülő katonákkal, valamint a menekülő németekkel a tankok áldozata lett. Temetetlen holttestek, szétlőtt gépkocsik, lovak holt tetemei szerteszéjjel az utcán. Néhány atyánk fia a mezőről hazajöve a harcok áldozatává lett. A lelkes a családját kiküldte Gálospetribe, édesanyjához, mivel a falu nem esett az orosz felvonulás útvonalába. (...) Majd az orosz csendőrség többszáz férfit összeszed a községből, amelyeknek egy részét mint hadifoglyokat magával cipel, egyszerű szegény emberek esnek áldozatul, a bevonulók igazán nem nézik ki fasiszta, a saját egyéni kényük-kedvük szerint rendelkeznek élet és halál felett.

90 Illésfalvi Péter Szabó Péter – Számvéber Norbert: *Erdély a hadak útján 1940–1944*. Püski Kiadó, 2005. 50.

91 Uo., 13.

92 Az idézett kötet marosvásárhelyi bemutatóján Szabó Péter hadtörténész nem zárta ki a honvéd vezérkar és Sass Kálmán közötti esetleges tárgyalásokat. Mindez újabb és aprólékos levéltári kutatást igényel. Tény: Érmihályfalva körzetében semmilyen erődvonallal nem épült a szovjet és román csapatok ellen.